

nak konstatováním, že k němu byli Římané Hannibalem vyprovokováni, jednak výsledkem konfliktu, který vedl k vítězství vyspělejší a humánnější civilizace.

Závažný článek, tvořící závěr sborníku a publikovaný autorem již v poválečné době roku 1947, byl nepochybně inspirován proměnami tehdejšího světa a celkovým rozmachem demokratického hnutí po porážce a rozpadu totalitních militaristických režimů. De Sanctis se za této situace zabýval v obecných souvislostech demokracií v antice a zejména její historickou formou, jíž nabyla v Athénách 5. stol. př. n. l. Poukázal právem na její omezené vývojové možnosti, které dosáhly svého vrcholu v úzkém geografickém rámci a v početně omezeném občanském kolektivu. Za daných poměrů však měl athénský lid bezprostřední vztah k soudobým státním institucím a vliv na jejich působnost. De Sanctis vystihuje podstatu věci, když athénskou demokracii označuje jako antický pokus o demokracii a konstatuje nemožnost využít jejich praktik v moderní době.

Orientaci v obsahově značně členitém a různorodém svazku umožňuje podrobný jmenný rejstřík, odkazový soupis epigrafických a papyrologických pramenů, seznam závažných řeckých a latinských termínů a index citátů z děl antických autorů.

Pátý svazek menších De Sanctisových prací je důležitým prostředkem k hlubšímu poznání významného historika starověku, a tím i celkového vývoje výzkumu starověkých dějin. Statě obsažené v sledovaném svazku vznikaly v době, jež před De Sanctise stejně jako před všechny jeho současníky stavěla závažné problémy zcela jiného než jen úzce odborného rázu. Je tudíž třeba mít na zřeteli, že pátý svazek menších De Sanctisových statí je svým způsobem součástí i jejího celkového obrazu.

Jan Burian

Josef Češka: *Římský stát a katolická církev ve IV. století*. Spisy Univerzity J. E. Purkyně, filozofická fakulta, č. 240. UJEP Brno 1983. Stran 164 + 16 stran obrazových příloh.

Otázce vztahu církve a státu v pozdním římském impériu věnovala marxistická historiografie pozornost již v období Druhé internacionály — vzpomeňme při této příležitosti poněkud modernisticky pojaté práce K. Kautského. Skoro nepřehledná je pak buržoazní literatura, která ovšem zaměřila svou pozornost na problematiku ideologickou, aniž plně vysvětlila sociální pozadí velikých teologických sporů, které se ve IV. století vztahovaly k otázce boží trojedinosti. Ukazuje se, že z hlediska této problematiky nebyla plně využita pramenná báze. Právě z tohoto aspektu znamená Češkova práce podstatný přínos.

Obsahově se práce týká období 325—381, tedy doby mezi dvěma ekumenickými koncily, které rozhodly o řadě podstatných teologických otázek v té vývojové fázi, kdy byla církev již začleněna do státního organismu římské říše. Křesťané sice zprvu neměli početní převahu, ale pevná církevní organizace imponovala císaři Konstantinovi natolik, že na ni ve své politice vsadil. Jeho synové, odmalička křesťansky vychovaní, vystupovali již proti antickým kultům, a když chtěl Julián restaurovat dřívější náboženské poměry, ztroskotat pro odpor většiny obyvatelstva, takže roku 380 mohlo být křesťanství zákonem prohlášeno za jediné státní náboženství.

Tento proces však neprobíhal jednotně, neboť právě při utužující se spolupráci s církví dochází k rozštěpení římské říše a navíc sama katolická církev je vnitřně zmítána spory, často vyvolanými ambiciozitou biskupů. Z tohoto hlediska je nutno nahlížet již na politiku Konstantinovu. Konstantin byl sice zainteresován na jednotě církve, byl však i přístupný kompromisům (týká se to i jeho poměru k arianismu). Vcelku se ukazuje, že Konstantin byl veden především státními zájmy. Těmito principy se řídili i Konstantinovi nástupci, kteří ovšem kolísali mezi ortodoxním vyznáním Athanasiovým a arianismem. Pozoruhodný je v této souvislosti Českův postřeh, že spor nalezl i značnou odezvu mezi lidem. Lidu byla bližší závazná formulace nikajského koncilu, a to pro její představu trpícího boha, povýšeného na nejvyšší stupeň božství. Jinak ovšem právě arianismus vyhovoval lidem znalým řecké filozofie a svou zjednodušenou představou vztahu boha Otce a Syna sloužil také při christianizaci většiny germánských kmenů. Češka ve své práci poukázal ještě na další rozpor. Křesťanství se mohlo šířit především ve městech, ale na druhé straně právě města se

svými kurielemi měla poskytnout podporu restauračním snahám císaře Juliána Apostaty. Šlo ovšem o pokus, který musil vyznít naprázdno, poněvadž se nepodařilo posílit moc městských kurií. Města ve IV. století byla totiž ve stavu ekonomického úpadku. Z toho vyplynulo, že úsilí Juliána Apostaty, fundované filozoficky (Julián Apostata vycházel z novoplatónské představy boha), bylo omezeno jednak co do cílů (šlo o pouhé vytlačení církve na okraj společnosti), jednak co do prostředků, takže Juliánovi se podařilo pro svou politiku získat jen část úředníků a občanů.

Vlastní dogmatické rozpory se po nezdařeném pokusu Juliána Apostaty projevily především ve východní části římské říše — tam císař Valens strnil arianismu, který tehdy vystupoval v ještě vyhraněnější podobě a dokonce popíral podobnost podstaty boha Otce a boha Syna. Navíc se různili i vlastní stoupenci jak nikajského, tak ariánského dogmatu. Nejednotnost církve byla ještě zvýšena mocenskými aspiracemi církve v Egyptě. Církevní jednoty nebylo pak dosaženo ani v západní části říše.

Již Karel Kautský upozornil na určité komunistické prvky, které se prosadily v původních kláštorech. Češka v souvislosti s revolučním hnutím circumcellionů, kteří podporovali donatisty, ukázal, že právě v kláštorech se soustřeďovali nejradikálnější a nejfanatičtější křesťané, kteří se bez řeholního řádu často uplatňovali v revolučním hnutí.

Češka věnuje zvýšenou pozornost dogmatickým sporům ve východní části římské říše, které vedly k formulaci teze o homousii, jež byla prosazena na koncilu v Konstantinopoli roku 381. Nemalou měrou k tomu přispěla skutečnost, že po smrti císaře Valenta dochází k oslabení ariánů. Za vlády Theodosia I. byly vytvořeny předpoklady pro dovršení absolutní převahy křesťanství. Příznacně se ke křesťanství přiklonila i většina příslušníků senátorského stavu.

Češkovi se podařilo ukázat, jak římská vláda ve IV. stol. n. l. dokázala využít křesťanství, a to přesto, že tento pokus byl zpočátku i poněkud riskantní. Zdařilo se to hlavně, protože prvořadě nešlo o příklon ke křesťanskému náboženství, ale o partnerství církve, která dosáhla v rámci státu značné autonomie a mohla zásadně ovlivnit i vládní politiku (případ milánského biskupa Ambrosia). Vcelku je možno souhlasit s názorem, že určité osamostatnění církve a dokonce tendence k teokracii je na Západě vysvětlitelná oslabením vlastního mechanismu státu, což byl nepochybně důsledek ekonomické krize, která byla v západních částech římského impéria větší než na Východě.

Jak řečeno, kladem Češkovy práce je především vyčerpávající zvládnutí problematiky. Týká se to mimo jiné i pramenů, jejich uclnění a vztahu církevních historiků (Eusebia, Sókrata, Sózomena, Theodóréta, Filostorgia a Hieronyma) a vůbec patristiky k jiným pramenům, zejména právním, dochovaným v Theodosiově a Justinianově kodexu. Přestože je práce tematicky omezena, umožňuje nahlédnout do jiných souvislostí než teologických. Zvláště je nutno vyzvednout snahu nalézt podmíněnost určitých otázek teologicko-ideových se širšími společenskými souvislostmi, v neposlední řadě i se souvislostmi ekonomickými (úpadek měst jako hlavní překážka snah císaře Juliána Apostaty po obnově polyteistického náboženství).

Jaroslav Kuřrna

Jan Burian—Pavel Oliva, *Civilizace starověkého Středomoří*. Nakladatelství Svoboda, Praha 1984. Stran 549.

Společná práce dvou zkušených vědeckých pracovníků a popularizátorů dějin starověku podává na 320 stranách formátu A4 (str. 9—64 a 241—514 s dvěma tištěnými sloupci na každé straně) důkladný přehled dějin středomořských civilizací od pravěku až do konce starověku a při své syntetičnosti je rozvržena tak, že uchovává delší dějinné úseky jednotlivých území. Tento postup do značné míry způsobilo rozdělení úkolů, neboť prof. dr. Pavel Oliva, DrSc., člen korespondent ČSAV, vypracoval kapitoly týkající se asijských oblastí Předního východu a dějin řeckých včetně egejské a helénistické civilizace, kdežto doc. dr. Jan Burian, CSc., je autorem dějin egyptských, kartaginských a římských. Tímto rozdělením se občas narušuje historická